

Könül Eyvazova³⁴
**TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
AREAL XARAKTERLİ MEYVƏ ADLARI**

Giriş. Qohum dillər arasındakı tarixi əlaqələri və bənzərlikləri öyrənmək baxımından leksik-semantik sahəni əhatə edən qruplardan biri kimi bitki adları vacib leksik vahidlərdən sayılır. Hər bir xalqın təbiət leksikası özünə xas sözlərlə zəngindir ki, türk dilləri də bu baxımdan müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Çağdaş türk dillərinin lüğət tərkibində müxtəlif növ bitki adlarını bildirən sözlər işlənir ki, bunların bir qismi qədim türkcəyə məxsus olan ortaq və ya izləri ayrı-ayrı türkcələrdə müşahidə olunan kəlimələr, bir qismi hər bir türk dilinə məxsus spesifik, digər bir qismi isə ümumtürk bazasına daxil olan leksik vahidlərdir. Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan türkcələrin söz varlığında belə paralelliklər xüsusilə daha çox müşahidə olunur. Bu baxımdan Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən bitki adları, o cümlədə tədqiqatla cəlb edəcəyimiz meyvə adları həm ortaq, həm də arel səciyyəyə malikdir. Hər iki türkcənin həm ədəbi dili, həm də dialektləri səviyyəsində bənzər və ya fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunan meyvə adlarına rast gəlmək olar ki, bu qrup söz-terminlər türk dillərinin müqayisəli-dialektoloji tədqiqi baxımından aktualıq kəsb edir.

1. Areal leksika və ya sözlərin struktur-semantik cəhətdən areallaşması

Məlumdur ki, areal dilçilik linqvistik coğrafiyanın metodlarından istifadə edərək, dil hadisələrinin müəyyən məkan miqyasında paylanması və dillərarası, dialektlərarası qarşılıqlı əlaqəni öyrənən dilçilik sahəsidir. Qarşılıqlı təsirə malik dillərin faktlarının ərazi baxımından təsvirində müəyyənədicə prinsip onların frontal əhatə olunmasıdır. Areal dilçiliyin əsas vəzifəsi linqvistik xüsusiyyətlərin ərazi bölgüsünü xarakterizə etmək və izoqlossları şərh etməkdir. Nəticədə dillər, o cümlədən dialekt və şivələr arasında qarşılıqlı əlaqə sahələri - ümumi struktur xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan dil kontaktları müəyyən edilir.

Digər tərəfdən, areal leksika anlayışı, müəyyən bir coğrafi ərazidə yaşayan insanlara məxsus olan və həmin ərazinin dilində istifadə olunan leksik vahidlərdən ibarət dil fenomenidir. Bu leksika yalnız dilin ümumi leksikonunda deyil, həm də dilin fərqli dialektlərində və şivələrində özünü göstərir. Areal leksika, xüsusilə bir regionda yaşayan insanların sosial və mədəni həyatı ilə sıx əlaqədə olan, bəzən isə ətraf mühitin xüsusiyyətlərindən, təbiət şəraitindən, yerli ənənələrdən və tarixdən qaynaqlanan dil elementləridir.

Ümumən, areal leksika dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir bölgədə və ya coğrafi ərazidə necə inkişaf etdiyini – hansı struktur və məzmununda sistemləşdiyini göstərir. Bu leksik vahidlər, bir dilin xüsusi bir coğrafi şəraitdə necə formalaşdığını və müxtəlif şivələrdə necə fərqləndiyini göstərir. Areal leksika yalnız sözlərin özlərini deyil, həm də onların mənalarını və istifadə dairəsini öyrənir.

Türk dillərində areal leksika anlayışının təhlili müxtəlif türkcələr və onların şivələri arasında leksik-semantik fərqlilikləri tarixi-müqayisəli aspektdən izah etməyə kömək edir. Bu sahə yalnız dialekt fərqlərinin öyrənilməsi deyil, həm də dilin təbiətinin, inkişafının və zənginliyinin aydınlaşdırılması baxımından önəmlidir. Türk dillərinin areal leksikasına dair tədqiqatların aparılması həm türkcələrin tarixi inkişafını, həm də müasir dövrdəki dəyişiklikləri koqnitiv baxımdan şərh etməyə imkan verir.

Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən bitki adları da areal leksikanın mühüm hissəsini təşkil edir. Ayrı-ayrı bölgələrdə iqlim və biomüxtəlifliyin təsiri ilə hər iki türkcədə fərqli bitki, o cümlədən meyvə adları meydana gəlmişdir: bəziləri dilin daxili imkanları hesabına yaranmış, bəziləri isə başqa xalqların dillərindən alınmışdır. Bu kontekstdə bitki adlarının dialektlərdə və şivələrdə necə dəyişdiyini öyrənmək areal dilçiliyin əsas mövzularından biridir. Sözügedən məqamları diqqətə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər iki türkcənin şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan meyvə adları öz zənginliyi ilə seçilir: bunların müəyyən bir hissəsi ortaq, əksəriyyəti isə areal xarakterli leksik vahidlərdir.

2. Şivələrdə işlənən meyvə adlarının linqvistik təhlili

Qədim türk dilində müasir fonoformaya uyğun qeydə alınan “üzüm” sözü çağdaş türk dillərinin əksəriyyətində öz şəklini saxlamaqla yanaşı, *yüzüm* və *jüzüm* variantları ilə də müşahidə olunur ki, lexem “İbn Mühənnə lüğəti”ndə də *yüzüm* formasında verilmişdir. Bununla yanaşı, qədim türkcədə *üzüm* anlamında “bodü”, *üzümçü*, *üzümlük* mənasını verən *borluğ*, *borç* sözləri işlənmişdir ki, buradakı *bor* kökünün “çaxır, şərab” olduğu qeyd edilir [5, s. 474]. Ümumən, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin şivələrində bu meyvə adını ifadə edən areal xarakterli sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin şivələrində *üzüm* və onun növlərinin adlarını bildirən müxtəlif leksik vahidlər işlənir ki, bunlar da areal səciyyəyə malik termin-sözlərdir: *abasbeyi* (Bakı), *ağadayı* (Bakı, Xaçmaz), *ağamiri* (Göyçay, Mingəçevir), *ağcaqız* (Salyan), *ağcaqura* “tezyetışən üzüm” (Göyçay), *ağşəşə* (Ağcabədi), *bərx'saflax* (Tərtər) “şirin, qırmızımtıl rəngli üzüm”, *gülmərandə* (Füzuli), *gürdəx'i* (Cəbrayıl, Zəngilan) “iri üzüm salxımı”, *hazarı* (Ağdam, Tərtər), *hənəqırna* (Culfa), *hüseyni* (Culfa), *xəlbəcər* (Bakı), *xanüzümü* (Ağcabədi) “xırdagilə şirin üzüm”, *xatınbarmağı* (Goranboy, Tərtər), *xayvan* (Ucar), *xotxoti* (Bakı), *irəxansilə* (Ağdaş), *kavra* (Cəbrayıl, Zəngilan) “iri giləli ağ üzüm”, *keçimcəyi* (Ağdam, Bakı, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Ucar) “uzun giləli üzüm” [1].

Türk dilinin şivələrində də üzüm və onun növləri ilə bağlı müxtəlif leksik vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, üzüm bitkisi ilə bağlı *bıgılık* “üzüm dənəsi” (Elazığ), *cimbi* “üzüm salxımı” (Toqat), *çaşıt* “üzüm”, *çilgi* “qara

³⁴ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı . kenul.khalil93@mail.ru

üzüm" (İstanbul), *çirtik* "quş üzümü" (Sivas), *çoklum* "üzüm salxımı" (Qaziantep), *alagöz* "xırda dənəli üzüm" (Van, Afyon) sözləri ilə yanaşı, bu meyvə növünün adlarını bildirən sözlər də öz rəngarəngliyi ilə seçilir: a) **millət adı ilə bağlı**: *frenk üzümü*, *japon üzümü*, *macar üzümü*; b) **insan adı ilə bağlı**: *Bektaş üzümü*, *peyğamber üzümü*; c) **peşə-sənət adı ilə bağlı**: *avcı üzümü*, *çoban üzümü*, *değirmenci üzümü*; ç) **heyvan adları ilə bağlı**: *ayı üzümü*, *domuz üzümü*, *it üzümü*, *köpek üzümü*, *kuş üzümü*; d) **yer adları ilə bağlı**: *kaya üzümü*, *dağ üzümü*, *deniz üzümü*; e) **ölkə, şəhər adları ilə bağlı**: *Amerika üzümü*, *Bandırma üzümü*, *Besni üzümü*, *İstanbul üzümü*, *Şam üzümü* və s. [9].

Məlumdur ki, türkcələrdə *alça* ləkseminin işlənməsində fərqli məqamlar özünü göstərir. Bəzi dillərdə, məsələn: qaraçay-balkar, karaim, qırğız və qazax türkcələrində *alçaya* ərik (erik/örük) deyilir. F.Zeynalova görə, bu söz farscaya məxsus *alu* ləksemi ilə bağlıdır. Türk dillərində "alı/alu" komponentinin işləndiyi meyvə adlarına rast gəlmək mümkündür. Məs.: qara alı (qərəli - Ordubad), albuxara (alı+buxara), Buaxra alısı, sarı alı və s. [10, s. 51]. "Kodeks Kummanikus"da da ərik "alça" anlamında qeyd alınmışdır [6, s. 93]. Qədim türk dilində də "ərik"-in *alça* mənasında işləndiyi göstərilir [5, s. 487]. Bu məqamı türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində həmin meyvə adını ifadə edən kəlimələrdə müşahidə etmək olar.

Azərbaycan dilinin dialektlərində *gavalı* növünü bildirən müxtəlif termin-sözlərə rast gəlmək mümkündür: *albuxara* (Təbriz), *alı* (Şərur), *alu* (Şərur), *cancul* (Başkeçid, Borçalı, Hamamlı), *curumbul* (Oğuz), *daşalı* (Ağdam), *xətəmi* (Salyan), *qəbjin* (Dərbənd), *qimqar* (Tabasaran), *mazandərən* (Ağdam), *şahdi* (Tabasaran), *şəhdi* (Dərbənd), *şələli* (Ağcabədi), *vəzirəli* (Ordubad) [1].

Azərbaycan dilində "alça" və "gavalı" adlandırılan meyvə növü türk ədəbi dilində "erik" ləksemi ilə ifadə olunur. Konya şivəsində "fiskilen", Ərzincan şivəsində "çeremük ~ çerenük" adlandırılan *gavalı* növlərinə dair dialektlərdə fərqli söz-terminlərə rast gəlmək mümkündür: türbə eriği, Yusuf eriği, Yunus eriği, damat eriği, Çerkez eriği, can eriği = er erük, dağ eriği = çatal eriği = deli erük = domuz eriği = yaban eriği, emesgen = domaskene = mürdüm eriği, gög erük = gögem eriği, ot eriği = ilk erük = er erük və s. [9].

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin şivələrində *alça* növünün adlarını bildirən sözlər də ayrıca leksik vahidlərlə ifadə edilir: *alınça* (Qazax), *aluc* (Quba), *ərik* (Dərbənd, Quba) "cır alça", *göycə* (Naxçıvan), *göycəsultan* (Borçalı, Qazax), *mahmudu* (Ağdaş) [1]. Maraqlıdır ki, Quba və Dərbənd şivələrində "alça" həm də *ərik* anlamında işlədilir.

Türk dillərində "armud" sözü işlək leksik vahidlərdən biridir. Bulqar (və ya qırpçaq) qrupuna daxil olan türkcələrdə *kertme//qertme* sözü müşahidə olunduğu kimi, başqırd və tatar dillərində ruscaya məxsus olan "qruxa" ləksemi də özünə yer tutmuşdur. Bununla bərabər, özbək dilində bu meyvə adını bildirən "nok, naşvati", uйğur dilində isə "nəşput" kəlimələri işlənir. "İbn Mühənnə lüğəti"ndə *armut*, "Kodeks Kummanikus"da *armut-kertme* şəklində qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, *armud* oğuz, *kertme* isə qırpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir və "Dəşti-qırpçağın müasir türk sakinlərinin (başqırd, tatar) dillərində qorunub saxlanmışdır" [6, s. 93].

Azərbaycan dilinin şivələrində *armud* növünün adlarını bildirən sözlər öz müxtəlifliyi ilə seçilir: *abasbəyi* (Quba), *çaxma* (Quba), *çaqqalarmudı* (Ağdaş) "cır armud", *hulu II* (Cəlilabad) "cır armud", *göhəri* (Qubadlı), *xırdaxani* (Kürdəmir), *qırmızıumi* (Dərbənd), *qomazi* (Kürdəmir), *mançalax* (Zaqatala), *savatil* (Quba), *zurup* (Oğuz) "cır armud" [1]. Burada diqqət çəkən məqam odur ki, *abasbəyi* Quba şivəsində *armud*, Bakı şivəsində isə *üzüm* növünün adı kimi qeydə alınmışdır [1, s. 11].

Türk dili şivələrində *aksulu* (Kars), *aşı* (Burdur), *bozuk* (Malatya) ləksemləri ilə ifadə olunan *armud* növlərinin dialektlərdə fərqli dil vahidləri ilə işləndiyini görmək olar: küp armudu, gerdek armudu, Arap armudu, Kara Çepni armudu, Laz armudu, Sultan Ahmet armudu, Sultan Mustafa armudu, boz armut= dağ armudu, er armut = erce armut = ilk armut, küp dusen = küpdüdü vb.; kuş armudu = karga armudu, köpekbaş armudu = köpekbaşı, saru armut = saruca armut = Sarı Bekir armudu, sulu armut = suluca armut, yaban armudu = yaban aflatı = ahlət = çakal armudu = çördük vb. [9].

"Alma" türk dillərinin lüğət tərkibində sabitləşmiş sözlərdən biridir. Qaqauz dilində *elma*, özbəkcədə *olma*, çuvaşcada *ulma*, qaraçay-balkarcada *almıla* formalarında işlənən bu meyvə adı Sibir türklərinin dilində ruscaya məxsus "yablok" sözü ilə ifadə olunur. F.Zeynalov yazır ki, "abidlərdə qədim variant kimi *almıla* sözü işlənmişdir" [10, s. 50]. "İbn Mühənnə lüğəti"ndə də *alma* şəklində qeydə alınmışdır [3, s. 70].

Azərbaycan dilinin şivələrində *alma* növünün adlarını bildirən müxtəlif leksik vahidlərə rast gəlinir: *cicmay* (Qax) "cır alma", *ağlama* (Şamaxı), *buzoyburnu* (Oğuz), *qabələ* (Dərbənd), *quzugörən* (Oğuz), *pang* (Quba), *yayılması* (Ordubad) "yayda yetişən alma" [1]. Təkcə Quba şivəsində *alma* növlərinin adlarını bildirən xeyli sayda leksik vahidin işləndiyini (qəndi sinab, qəndabi, gög turş və s.) görmək olar [7, s. 387].

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, türk dilinin əksər şivələrində də bu meyvənin adı eynilə "alma" fonormasında işlədilir. Lakin *alma* sözü türkcənin Ərzincan şivəsində həm də "ərik" mənasında özünü göstərir. Türk dili şivələrində *bulgarsıktı* "yer alması" (İzmir), *ebeli* "yer elması" (Trabzon) ləksemləri ilə yanaşı, bu meyvə növünün adını ifadə edən digər sözlər də öz işləkliyi ilə seçilir: eşək elması, mayıs elması, yaz elması, küpəlməsi, gəlin elması, gəlin güveyi elması, Osman elması, Mahmut elması, acı elma = yaban elması, ak elma = beyaz elma, gəlin elması = gəlin güveyi elması, kızıl elma = kırmızı elma vb. [9].

Azərbaycan dilinin şivələrində *gilas* növünün adlarını bildirən areal səciyyəli sözlər öz müxtəlifliyi ilə seçilir: *ba:lı* (Balakən, Qax, Şəki), *məhləb* (Dərbənd) "cır giləs", *şine:r* (Kəlbəcər), *tumruz* (Quba) "cır giləs" [1].

Türk dili şivələrində "gilas" və onun növünü bildirən akcılığarabalı, alamelek ~ alamelik ~ alamerik (Artvin), altı parmak (Edirne), alyanak (Isparta), atdili, bimbə ~ binbə (Artvin), buli (Sivas), curta (Artvin) kimi sözlər yer almışdır [9].

Maraqlıdır ki, *altı parmak* sözü türkcənin Denizli, Aydın, Çanakkale və b. şivələrində “qumaşdan tikilən gəlin paltarı”, Elazığ şivəsində “ayağı ağır adam”, *alyanak* ləksemi Kastamonu şivəsində “lobya”, Elazığ, Ankara və Niğde şivələrində “ərik”, Muğla şivəsində “üzüm”, Ədirnə şivəsində isə “alma” növlərinin adını bildirir [9].

Azərbaycan dilinin şivələrində *albalı* növünün adlarını bildirən bu sözlər ünsiyyətə xidmət edir: *alabəhli* (Qəbələ, Quba), *bəhli* (Zərdab), *nargilə* (Qazax), *şorba:lı* (Şəki), *tuşbalı* (Balakən, Zaqatala) [1].

Türk ədəbi dilində *albalı* sözü rus dilində işlənən “вишня” (vişne) ləksemi ilə əvəzlənir. Şivələrdə bu meyvəni ifadə edən *albalı* (Kars), *ekşi kiraz*, *fışna* (Elazığ, Isparta), *fışne* (əksər şivələr), *güven* (Ankara), *turşkiraz* (Kars) kimi sözlər işlənir [9]. Qeyd edək ki, rus dilinə məxsus *vişnə* sözü canlı danışqda da öz işləkliyini qoruyub saxlayır.

F.Zeynalov qeyd edir ki, *çiyələk* sözü türk dillərində meyvə anlayışını da ifadə edir [10, s. 51]. Azərbaycan dilinin şivələrində *çiyələk* növünün adlarını bildirən bu sözlərə rast gəlmək olar: *çaqələm* (Zaqatala), *kürə* (Qax), *müri* (Quba), *nəki* (Quba) [1].

Türk ədəbi dilində *çilek* şəklində işlənən ləksemin şivələrdə arnavutköy çileği, cilek, col ~ cola (Artvin), çeküm çileği (Giresun), çiğelek ~ çiğelek (Artvin), çile, çinek, frenk çileği, gandgu (Rize), kambokiraz (Trabzon), su çileği (Sivas), yer kirazı (Trabzon) kimi fonoforması və leksik variantları vardır [9]. *Çiğelek* sözü eyni zamanda Amasya şivəsində “qorxmış bir şəxsə icirilən şəkər və nişastadan hazırlanmış şərbət”in adını bildirir.

Azərbaycan dilinin şivələrində *ərik/qaysı* növünün adlarını bildirən müxtəlif sözlər qeydə alınmışdır: *qaysı* (Bakı), *mişmişi* (Dərbənd, Xudat, Quba), *toxmuşəms* (Ordubad), *meşməşi* (Dəvəçi, Quba, Ordubad, Sabirabad) “qaysı, qurudulmuş ərik”, *badamcan* (Kəlbəcər) “bağlarda bitən cır ərik” [1].

Türk dilinin şivələrində ərik və onun növlərini ifadə edən müxtəlif adlar işlənir: camıs cici; can eriği; genellikle yeşilken yenen sert sulu bir tür erik; kayısı; cancur ~ çancur ~ çançur; kırmızı siyah erik; caneriği (Sivas); ça-al eriği; çağla ~ çağala ~ çala; çakaleriği; aşma, basmaca ~ basmaça, berge ~ berge ~ berke, bitirge, can eriği, çiruru (Sivas), gaysı ~ gaysi: Kayısı və s. [9].

Azərbaycan dilinin şivələrində *yemiş* və onun növlərinin adlarını bildirən areal səciyyəli müxtəlif sözlərə rast gəlmək olar: *bozax* (Füzuli), *dosducan* (Qazax, Mingəçevir, Şəki), *sarıköynəx* (Ağdam), *şeynaz* (Naxçıvan), *yemiş* (Dərbənd, Tabasaran), *dilciran* (Qazax) [1]. Azərbaycan dilinin Dərbənd və Tabasaran şivələrində bu söz “meyvə” məzmununu da ifadə edir: *Alma teregin kəsdim, yemiş vermiyədi* [8, s. 71].

Qeyd edək ki, əksər türk dillərində *yemiş* sözü meyvə anlamında işlənir. Qədim türk dilində “yemiş, məhsul” anlamlarını [5, s. 574]. verən bu ləksəmin monqolcaya da keçərək eyni mənada işlənir. Hətta “Oğuznamə”də də eynilə meyvə məzmununu ifadə etmişdir: “Yemişini ye, ağacını sorma” [4, s. 142]. *Yemiş* sözü Azərbaycan dilinə məxsus olub, “aş” sözü kimi mənası daralaraq, *qovun* sözünün sinonimi kimi qalmışdır” [6, s. 93]. F.Zeynalov yazır ki, “*meyvə* sözü özbək və türkmən dillərində də işlənir. Qədim türk dilində *meyvə* sözünün sinonimi kimi *kat/qat* sözü işlənmişdir. *Qat* sözünə müasir Tuva dilində də rast gəlinir” [10, s. 51]. Beləliklə, “*yemiş* sözü Azərbaycan ədəbi dilində “qovun”; “hər cür quru meyvə” mənalarını ifadə edir” [8, s. 71].

Azərbaycan ədəbi dilində *yemiş* ləksemi ilə paralel işlənən *qovun* sözü türk ədəbi dilinə məxsus spesifik leksik vahiddir. Düzdür, türk ədəbi dilində “meyvə”, “quru meyvə” mənasında “yemiş” sözü vardır. Ancaq daha çox türk dilində “kavun” fonoformasında işlənən bu meyvə adını və onun növünü bildirən sözlər şivələrdə də öz müxtəlifliyi ilə seçilir: *çemiş*, *çirlangıç*, *çiğirdek*, *çitili kavun*, *destimik*, *dilburan*, *dilve*, *ebece* ~ *ebeçe*, *eşemene* // *eşşemene*, *gavın* ~ *gavın* və s. [9].

Çemiş İstanbulun Bakırköy şivəsində “yemiş”, digər şivələrdə “ballanmış armud” (Kastamonu), “tut qurusu” (Tokat, Artvin, Erzincan), “quru üzüm” (Erzincan, Tokat), “bir yaşında keçisi balası” (Sivas, Afyon) mənalarında işlənərkəndir.

Qeyd edək ki, “yemiş” ifadəsi türk dilinin şivələrində müxtəlif meyvələrin adlandırılmasında da ünsiyyətə xidmət edir. Belə ki, türk dilinin əksər dialektlərində bu ləksəmin “əncir”, “kuruyemiş” (Hatay, Ankara), “söyüd ağacının meyvəsi” (Kırşehir), “qovun” (Qars), “ləbləbi” (Ankara kənd şivələri), “meyvə qurusu”, “çərəz” (Diyarbakır), “təzə əncir” (Uşak bölgəsi) mənalarında işlənərkəndir.

Bundan başqa, *dilburan* bəzi şivələrdə (Kütahya, Bolu) “göbələk”, *eşemene* isə Konya, İçəl dialektlərində “turşməzə, yaşilla qara rəngin qarışığı olan qabıqdan ibarət, çox xoş qoxusu olan meyvə” növünün adını bildirir [9].

Azərbaycan dilinin şivələrində *qarpız* növünün adlarını bildirən areal xarakterli bu sözlərə təsadüf olunur: *çiyid* (Cəbrayıl) “kal, yetişməmiş qarpız”, *gö:şəni* (Bakı), *həllə-hüllə* (ağdaş). Maraqlıdır ki, ədəbi dildə meyvə anlamı verən *qarpız* sözü Masallı şivəsində “çıraqda neft tökülən hissə” mənasında işlənir [1, s. 284].

Türk ədəbi dilində “karpuz” fonoformasında işlənən bu ləksemin şivələrdə fərqli ifadə şəkilləri vardır: *hırt* ~ *hırtı*; *holluk* ~ *höllək* ~ *höllük*; *kelek* (yetişməmiş qarpız, qovun; *keleyh* (xam qovun, qarpız); *kevek* (ağır olmayan, yüngül qovun, qarpız); *kökençeli*; *kütür* (yetişmiş qarpız); *sulucagümbet*; *topoç* və s. [9].

Manisa şivəsində işlənən “topoç” sözü Qaziantep dialektində “qovrulduqdan sonra yağla dondurulmuş qıyma”, Qars şivəsində “yüngül qarpız” anlamında işlənən *keleyh* sözü bu dialektə həm də “hiylə, fırıldaq”, *kütür* termini isə Ordu şivəsində “kiçik sac çörəyi” məzmununu ifadə edir.

Şaftalı ləkseminin də türk dillərində maraqlı işlənmə özəllikləri vardır. F.Zeynalov göstərir ki, “ləksemin *şaptal* formasına bulqar (və ya qıpçaq) qrupu türk dillərində, *hülü* variantına isə Azərbaycan dilində rast gəlinir” [10,

s. 51]. Ancaq qeyd edək ki, hər iki variant türk dilinin şivələrində müşahidə olunsada, şapтал “qaysı” mənasında işlədilir.

Azərbaycan dilinin dialektlərində şaftalı növü və onun adını bildirən areal səciyyəli müxtəlif leksik vahidlər müşahidə olunur: ağkərdi (Gəncə), alanayı, nazlı, tərəli (Ordubad), güşdi (Ordubad), hulu (Bakı), bəlgə (Bakı) “şaftalı qaxı” [1].

Türk dilinin şivələrində şaftalı və onun növünün adını bildirən rəngarəng sözlər işlədilməkdədir. Məs.: alabacak (Isparta), berge ~ berge ~ berke (Sivas), cüvür (Kars), çätelik, çəfdeli, hülü (Bursa), kızımmesi, sakalçürüten, sakalçürüten (Samsun), sarı yemiş, seftali ~ sefteli, suluzartlak, şabbalı, şəfdeli, tiltompak, tilye və s. [9].

Göründüyü kimi, *hülü* və *bəlgə* (berge) leksemləri hər iki türkcənin şivələrində müşahidə olunur. Ancaq “alabacak” sözü Ispartada eyni zamanda *bibər*, Balıkesirdə *oyun növü*, “berge” Amasyada *qaysı*, *ərik*, “hülü” Trabzonda *yağmur*, “kızımmesi” Alanyada *greyfurt*, “tilye” Ankarada *ıhlamur* (cökə) məzmununu ifadə edir.

Nəticə. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən meyvə adlarının müqayisəli, təsviri və tarixi təhlili onu deməyə əsas verir ki, hər iki türkcənin dialektlərində qeydə sözlər ədəbi dil səviyyəsində fonoforması baxımından əsasən müəyyən dərəcədə bənzərlik təşkil etsələr də, şivələr səviyyəsində meyvə növlərinin adlarını bildirən leksemlər areal səciyyəyə malikdir. Hər iki türkcənin şivələrində üzüm, alma, armud, ərik, alça, şaftalı, qarpız, yemiş və s. meyvə növlərinin adlarını ifadə edən çox sayda leksemlər ünsiyyətə xidmət edir ki, bunların da, demək olar ki, əksəriyyəti areal xarakterə malik dil vahidləridir. Xüsusilə meyvə adını bildirən ümumi sözlərin abidələrlə müqayisəsi bu dil faktlarının ümumtürk bazasına söykəndiyini faktlaşdırsa da, ayrı-ayrı meyvə çeşidlərinin adlarını bildirən leksik vahidlər dilin sonrakı inkişafı dövrünün məhsulu kimi areal səciyyə daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
3. İbn Mühənnə S.C. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Tərt. ed.: T. Hacıyev. Bakı: Kitab aləmi, 2008, 160 s.
4. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 350 s.
5. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.
6. Quliyev İ. “Kodeks Kumanikus” və kuman dilinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 208 s.
7. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
8. Teymurlu Z. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (türk ədəbi dili ilə ortaq sözlər). Bakı: BMU, 2017, 122 s.
9. Türk Dil Kurumu Sözlükləri: <https://sozluk.gov.tr/> (29.03.2025)
10. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, 354 s.

Açar sözlər: türk dili, Azərbaycan dili, şivələr, areal leksika, meyvə adları

Keywords: Turkish language, Azerbaijani language, the dialects, the areal lexicon, the fruit names

Ключевые слова: турецкий язык, азербайджанский язык, диалекты, ареальная лексика, названия фруктов.

Xülasə

Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində areal səciyyəli meyvə adlarının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması geniş tədqiqat mövzusu olmamışdır. İlk növbədə, hər iki dilin areal leksikasını və şivələrin inkişaf tarixini öyrənmək, lüğət tərkibini müqayisəli aspektdə təhlil etmək baxımından meyvə adlarının tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Bu cəhətdən araşdırmada Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində meyvə adlarının linqvistik xüsusiyyətləri müasir dilçilik metodları əsasında araşdırılır.

Məlumdur ki, təbii-coğrafi və sosial faktorların təsiri altında meyvələrin adlandırılmasında dialekt fərqlərinin meydana gəlməsi dilin lüğət tərkibinin areal səciyyəsinə ortaya qoyan amillərdən biridir. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrindəki meyvə adları bu dillərin tarixindəki regional fərqlilikləri, fonetik və morfoloji dəyişiklikləri əks etdirir. Hər iki türk dilinin şivələrində alma, armud, gavalı, gilə, üzüm, ərik və s. meyvələrin adlarını bildirən çox sayda areal xarakterli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bu cəhətdən araşdırmanın məqsədi türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində meyvə adlarının müxtəlifliyi və bu müxtəlifliyin fonetik, leksik-semantik səbəblərini təhlil etməkdir. Məqalədə həm də dilin areal xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, müəyyən şivələrdəki meyvə adlarının yayılma xüsusiyyətləri, kökən əlaqələri və tarixdən gələn dil təsirləri araşdırılır.

The fruit names with areal characteristics used in the dialects of Turkish and Azerbaijani languages

Summary

The comparative study of the lexical-semantic features of regional fruit names in the Turkish and Azerbaijani dialects has not been a subject of extensive research. First of all, the study of fruit names is of particular interest in terms of studying the areal lexicon of both languages and the history of the development of dialects, and analyzing the vocabulary content in a comparative aspect. In this regard, the linguistic features of fruit names in Turkish and Azerbaijani dialects are investigated on the basis of modern linguistic methods.

It is known that the emergence of dialect differences in the naming of fruits under the influence of natural-geographical and social factors is one of the factors that reveal the areal nature of the vocabulary of the language. Fruit names in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages reflect regional differences, phonetic and morphological changes in the history of these languages. In the dialects of both Turkic languages, it is possible to find

a large number of areal words denoting the names of fruits such as apple, pear, plum, cherry, grape, apricot, etc. In this regard, the aim of the study is to analyze the diversity of fruit names in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages and the phonetic, lexical-semantic reasons for this diversity. The article also examines the distribution characteristics of fruit names in certain dialects, their etymological connections, and historical linguistic influences, taking into account the areal characteristics of the language.

Названия фруктов с ареальными признаками, используемые в диалектах турецкого и азербайджанского языков

Резюме

Сравнительное изучение лексико-семантических особенностей региональных названий фруктов в турецких и азербайджанских диалектах не было предметом обширных исследований. Прежде всего, изучение названий фруктов представляет особый интерес с точки зрения изучения ареального лексикона обоих языков и истории развития диалектов, а также анализа словарного состава в сопоставительном аспекте. В этой связи языковые особенности названий фруктов в турецких и азербайджанских диалектах исследуются на основе современных лингвистических методов.

Известно, что возникновение диалектных различий в наименовании фруктов под влиянием природно-географических и социальных факторов является одним из факторов, раскрывающих ареальный характер лексики языка. Названия фруктов в диалектах турецкого и азербайджанского языков отражают региональные различия, фонетические и морфологические изменения в истории этих языков. В диалектах обоих тюркских языков можно обнаружить большое количество ареальных слов, обозначающих названия фруктов, таких как яблоко, груша, слива, вишня, виноград, абрикос и т. д. В связи с этим целью исследования является анализ разнообразия названий фруктов в диалектах турецкого и азербайджанского языков и фонетические, лексико-семантические причины этого разнообразия. В статье также рассматриваются особенности распространения названий фруктов в отдельных диалектах, их этимологические связи и исторические языковые влияния с учетом ареальных особенностей языка.

Rəyçi: professor M.Ə.Məmmədov